

ХАМИД ХАЦИБЕГИЋ

ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ О ПОЧЕТКУ УСТАНКА У ХЕРЦЕГОВИНИ И БОСНИ 1875 ГОДИНЕ

Прије 75 година у мјесецу јулу велики дио херцеговачког народа дигао се против турске управе. Главни узрок томе било је тешко економско стање сељачких маса. Турска је 1839 године докинула тимарско-спахијски систем, али тиме није ријешено аграрно питање. Највећи дио сељака био је у чифчијском односу, а слободних сељака био је мали број.¹⁾ С друге стране порези су тешко погађали сељака. То није било толико због висине тих пореза, него због начина њиховог убирања. Десетина и други порези издавани су под закуп.²⁾ Турска управа није се могла никако отрести тога система, иако је он стварао незадовољство међу масама. Закупци су настојали да извуку што већу корист. Они се нису много освртали на законске прописе, него су вршили разне неправде и насиља. То је народ тешко погађало.

Народ се је бунио против оваквог стања. Турска је у току XIX стољећа проводила извјесне реформе у том правцу, али се те реформе нису спроводиле у дјело. Због тога су националне и политичке тежње народа за слободом долазиле до јачег изражаја. Утицај Црне Горе и Србије, као и извјесни утицај грађанске класе, која се у току XIX вијека развијала у Босни и Херцеговини, дао је покрету карактер националне борбе за слободу.

И херцеговачки устанак настао је под тим околностима. Предзнаци његови показивали су се од 1872 године,³⁾ а његове контуре су се почеле испољавати у неродној 1874 години. У септембру те године народни прваци невестиноског кадилука састали су се код цркве у селу Биоград и ријешили да се на про-

¹⁾ Ристо Т. Пророковић-Невестињац, говорећи о стању у Херцеговини пред устанак вели: »Врло ријетко је који хришћанин, сељак, имао своју земљу, него су махом живјели на турским спахилуцима као кметови-чифчије. Власницима земаља давали су трећину, а у Д. Херцеговини половину земаљскијета производа«. Он сматра, да је аграрно стање било главни узрок незадовољству. (Р. Пророковић, Буна 1874 и устанак у Херц. 1875 год., Б. 1902, с. 40).

Он лобија мишљење, да су зулуми главни узрок устанка. (Стр. 36—37).

²⁾ То је била општа појава у Османској империји.

³⁾ Р. Пророковић истиче, да се је стање у Херцеговини непосредно последице Вукаловићевог устанка и рата Црне Горе 1862 године знатно побољшало, али да се касније све више погоршавало. (Стр. 26).

Године 1872 почела је агитација за устанак. А слиједеће 1873 године херцеговачки су главари преко књаза Николe упутили молбу руском цару приликом његове посјете Бечу. У њој су молили помоћ у случају да се дигну на устанак.

У току ове године у дописима босанског вилајета често се говори о тајном одлажењу Херцеговаца на Цетиње и бјежању у Црну Гору. (Оријентални институт у Сарајеву, Видајетски архив бр. 175/73; 192/73 и 194/73). — У слиједећим напоменама употребљаваћу за вилајетски архив кратицу: В и л. а р.

љеће дигне устанак и да се о томе обавијести Црна Гора и да се од ње тражи помоћ. Крајем септембра отишла је њихова депутација на Цетиње и предала књазу Николи претставку невесињских првака. Књаз им је обећао своју помоћ и упозорио их да добро пазе да турске власти не сазнају за њихову намјеру. Али иако је све то врло опрезно извршено, турска власт је сазнала за њихов одлазак на Цетиње. Због тога је покретач овога Јован Гутић из села Зови До побјегао у гору, те се је његово село узбунило као и сусједно село Лукавац.⁴⁾

Из једне шифроване депеше босанског вилајета, упућене херцеговачком мутесарифу од 21 новембра (3-XII) 1874 године, видимо да вилајет шаље Хајдарбега Ченгића да ствар испита и да народ умири. Из тога би произлазило да вилајет није знао суштину ствари.⁵⁾

Почетком 1875 године дошла је на Цетиње једна депутација од 40 људи из Невесиња и изјавила пред књазом Николом да су се одметнули и да се неће више враћати осим с пушком у руци. Књаз их је савјетовао да се врате и да причекају, док им он не поручи да дижу устанак, јер да ће он знати када је за то најподеснији моменат. Међутим турске власти су све ове, који су били у депутацији, прогласиле одметницима те се они нису могли повратити. Књаз их је смјестио на сигурно мјесто, а онда је дипломатским путем настојао да им осигура повратак.⁶⁾

Из тога времена имамо један опширан допис од 15 сафера 1292 године, односно од 9/21 марта 1875 године, који је упућен босанском вилајету од стране херцеговачког мутесарифа Мустафа Нури-паше и команданта бригадног генерала Селим паше. У њему се износи писање једне европске новине, како се је Црна Гора спремала да изврши напад ради остварења својих намјера према Херцеговини. Али када је за то сазнао руски конзул у Дубровнику, одмах је о томе извијестио посланство у Бечу. У то вријеме претсједник аустро-угарске владе налазио се је у Пешти, те је руски посланик отишао тамо и састао се с њим да би измијенио мишљење. По споразуму упућени су на Цетиње руски и њемачки конзул у Дубровнику и аустријски конзул у Скадру. Њима је стављено у дужност да изјаве црногорској влади да није вријеме за такве покрете, те ако би она остала при својој одлуци, да је у томе неће помоћи ни једна страна сила и да ће сва одговорност пасти на њу саму. Због тога је црногорски кнез одустао од те намјере и у том смислу дао упутства свим главарима и чиновницима.

У наведеном допису споменута двојица цитирају садржај дописа примљених од столачког и невесињског кајмекама. Неки Драго из Грахова дошао је прошле године у вријеме жетве у Невесиње наводно да купује волове. Међу-

⁴⁾ Р. Пророковић, Невесињска буна 1874 и почетак устанка у Херцеговини 1875 године, Београд 1905, стр. 47—52. — Вл. Ђуровић, Херцеговачки устанак 1875 године, Споменница о херцеговачком устанку, Београд 1928, стр. IX.

⁵⁾ Вил. ар. бр. 114/74.

⁶⁾ Вој. Г. Вуковић, Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875 и 1876 године, Сарајево 1925, стр. 10.

У једној шифрованој депеши босанског вилајета од 17/29 априла 1875 год. упућеној Порти каже се, да није тачно, да је преко границе пребјегло 150 особа. Из Невесиња је у два маха побјегло у Грахово 40 особа. Као узрок вилајет наводи одметништво и наговарање и узимање у заштиту од стране Црне Поре. Уз то се додаје, да је из Вишеграда побјегло у Србију око 50 кућа због слабог материјалног стања, а на полицај с ону страну. (Вил. ар. бр. 81/75.)

тим, он је прошао сва села и причао да ће се Херцеговина до Коњица предати Црној Гори, а онда да ће свако постати власник земље на којој се налази и да ће се моћи запослити у свим цивилним пословима. Кроз кратко вријеме иза тога појавио се је невесињски случај. Као што је извјештено у допису од 17/29 јануара 1875 године, тада је неколико људи из невесињског среза побјегло у Грахово. А након убиства Мујаге (Бехмена) побјегао је и Ђонбета Јован са својом браћом. На њихово наговарање отишло је тамо још десетак људи.

Према једној депеши требињског кајмекама пребјегли су у Црну Гору неки из Невесиња и Дабра и налазе се у Грахову. Они који су прије дошли примају следовања од црногорске владе, а остали не примају.

Све то потврђује — каже се у документу — да је Црна Гора хтјела да тајним путевима привуче на заједничку акцију славенски елеменат у Далмацији и хришћане у Херцеговини. Али, пошто тај њен план није наишао на одобрење страних држава, а нарочито Аустрије, то је она измијенила правац. Она сада препоручује избјеглим Невесињцима да се одмах врате у Невесиње. Кајмекам Пиве, који је о том извјестио херцеговачког мутесарифа, закључује из тога да Црна Гора неће извршити напад овога љета.

Херцеговачки мутесариф и командант иза тога кажу да у санџаку влада мир и ред, да власт врши своју дужност, да убирање прихода тече нормално, да је становништво на свим странама мирно, да се при одмјеравању овчарине не примећује никакво колебање, те да све то показује да неће бити неког поремећаја у скорој будућности. Али обзиром на правац црногорске политике, не смије се на то ослонити него треба подузети све мјере предострожности. У том смислу дата су потребна наређења кајмекама и официрима и другим заповједницима.

Што се тиче оних који су по наговору Црногораца побјегли из невесињских и столачких села, они се сада не усуђују повратити. А књаз, да не би наштетио свом угледу који ужива међу хришћанима, не може да им престане давати следовање, изузев онима који су касније избјегли. Пошто је сва њихова имовина и породица остала у њиховим селима, а немају обезбјеђеног издржавања у Црној Гори, вјероватно ће се повратити.

На крају они закључују: »Као што смо изложили у прошлом допису, најбољи начин да се омете ова отворена тежња Главара Брда јест одржавање реда и сигурности међу становништвом.«⁷⁾

Из овог дописа видимо, како су турски органи гледали на прилике у Херцеговини и на даљи развој њихов. Они нису предвиђали да ударац може доћи из саме Херцеговине, разумије се уз помоћ Црне Горе, него су главно тежиште свога посматрања окренули према Црној Гори.⁸⁾

⁷⁾ Оп. институт, Укњижба докумената бр. 3031.

⁸⁾ У једном допису вилајета од 12/24 маја 1875 г., који је упућен претсједништву владе, говори се такођер о бјегању неких појединаца из невесињског и столачког среза у Грахово. На интервенцију Књазу њима је од стране Порте одобрен повратак, те су почели долазити по тројица, по петорица, али не у намјери покорности, него да масе дижу на буну. На крају се ставља овај приједлог: »Због тога њих би на лијеп начин требало предати билежким и требињским властима, да их настане на њиховим мјестима. А ако на то не пристану, онда да се заједно с породицама протјерају у Црну Гору. Иначе од њих неће никада бити никакве користи. За подмирење њихових дугова држави и приватним лицима могло би се продати нешто од њихове стоке и ствари. У вези с тим вилајет моли претсједништво владе да упуту црногорском књазу оштру ноту.

Црногорски књаз Никола је међутим утицао код других сила, да се избјегицама из Херцеговине дозволи повратак, с тим да се не узимају на одговорност за дјела из прошлости, и да се положија хришћана у Босни и Херцеговини поправи. Чим је добивен пристанак Порте, књаз је ступио у преговоре с босанским валијом Дервиш-пашом. Један црногорски комесар допратио их је до Бањана и ту их предао турском комесару Арифу Шакабенди. Овај их је само прегледао и одмах послао да иду својим кућама.⁹⁾

»Повратком ускока из Црне Горе — као што констатује Војвода Гавро Вуковић — створена је нова ситуација у народном покрету у Херцеговини. У мјесто побољшања општег стања и гарантовања унутрашњег мира, страсти су се још више распламсале. Народ, видећи своје старјешине у својој средини, сматрао се је поснажен њиховим присуством. Они пак донијели су са Цетиња разна обећања давата Црној Гори, похвале Књаза и Црнопораца, поуздање у помоћ њену у свакој нужди народа, да ће им Црна Гора бити не само уточиште у нужди, већ и савјетница и руководитељка у предузећима. Српство, па и цијело словенство, биће принуђено, силом прилика, да се не оглуше према патњама једног народа који се бори за слободу. Велики хришћански народи из истих побуда узеше страдалнике под своју моћну заштиту. Ове и овијема подобне идеје ширене су по народу, које су самопрегорјевање и поуздање у себе све више раздражавале.«¹⁰⁾

У мјесецу јуну показали су се знакови покрета. Хаџи Хусејновић Салих Сидки, звани Мувекит, из Сарајева у својој историји Босне на турском језику каже ово: »Најпослије 9 цумадел-ула 1292 године, односно 1 јуна 1291 г. (1/13 VI-1875.) раја села званог Зови До, које припада невесињском кадилуку у херцеговачком санџаку, најпрва се је побунила. Они су почели да се окупљају и отказали су покорност. Али и поред тога тамошња власт је покушала да их на лијеп начин умири. Међутим није било користи. Њихове су се побуне повећале и прошириле. И када је дошло на степен да се није могло отклонити и умирити настојањем средског кајмекама, послато је из центра вилајета на ту страну нешто заптија, али се помоћу њих није могао отклонити тај неред.« Мувекит се у својим излагањима изражава против устаника, али се он овде наводи ради утврђивања почетка устанка.¹¹⁾

Обзиром на такав развој догађаја у Невесиње су дошли херцеговачки мутесариф и командант, да би испитали ситуацију и стишали народ. Али је то било безуспјешно. Напротив устанак се је проширио и на друге срезове. То

⁹⁾ Вој. Г. Вуковић, нав. дјело, стр. 16—17.

Ристо Пророковић наводи, да су ове избјеглице за вријеме боравка у Грахову закључиле дигнути устанак по свом повратку и да су се споразумјели о начину, како ће то извести. (Наведено дјело, стр. 134)

¹⁰⁾ Што су турске власти мислиле о томе показује извјештај турског официра Омер Вехби, који је за вријеме устанка био у Херцеговини, а који каже ово: »Онима из села Зови До, Биспрад, Лукавац и Трусиња у невесињском срезу, који су били тобож јотселили у Црну Гору, пошто су тамо лијепо добили директиву, на интервенцију црногорског кнеза код Виске Порте, дата је дозвола за њихов повратак у своја мјеста. Приликом повратка они су дошли у своја села с црногорским оружјем и у црногорском јудијелу и у капама са знаковима њихових официра. Тадањи бос. валија и главни командант Дервиш-паша опширно је о томе извјестио Цариград, али није добио одговора«. (Рукопис Кадићеве хронике, св. 26, стр. 240 — Газит Хусревбегова библиотека у Сарајеву.)

¹¹⁾ Оријентални институт, Мувекит, *Tarih-i Bosna*, стр. 342.

видимо из њихове депеше од 17/29 јуна 1875., коју су упутили вилајету. Они су већ тада изразили мишљење да се буна не може отклонити са заптијама, да треба употријебити војне снаге.¹²⁾

Управо тада избио је устанак и у Доњој Херцеговини међу католицима. Он је припреман од мјесеца априла након повратка једне њихове делегације из Далмације, састављене од херцеговачких фрањеваца под водством Пашка Буцоњића, која је поднијела аустријском цару Фрањи Јосифу жалбу против турских зулума у Босни и Херцеговини.¹³⁾ Никола Буцоњић у својој Повијести устанка у Босни и Херцеговини износи како је дошло до овог устанка. Он вели:

»Први и главни повод устанку у Доњој Херцеговини међу кршћанским католичким пуком у Храсну и околостану у кадилуку столачком дадоше заптије, које бјеше изаслала власт, да дижу народ на градњу цесте у Селаковцу и Јабланици између Мостара и Коњица, чему се одлучно одупријеше сељани ради невремена и силне даљине и отјерају заптије.« Мало даље он наставља: »Зачетници побуне умакоше у Далмацију.« Иза тога вели ово:

»Крајем мјесеца липња — о Петрову дне — изби на површину што се припремало годину и по дана. Усташи Доње Херцеговине запосједоше старе кланце, метеризе и пролазе с чврстом одлуком, да ће војевати, док не извојују скинуће турске руке са себе и док их ћесарова рука не прими пода се. Главно је било засјести мјеста којим би могли пролазити и на њих навалити Турци. Така мјеста бјеху Крупа и Дреновац у доњим крајима. Крупа за то, јер се ондје може запријечити продирање муслимана из Габеле, Почитеља и Мостара, а Дреновац, да се стане на пут продирању столачких муслимана.«¹⁴⁾

У документима из архиве босанског вилајета, које ћемо донијети у преводу, говори се о овом устанку. Никола Буцоњић наводи да су устаницима слати делегати ради умирења, али да од тога није било успјеха.¹⁵⁾ Из депеше босанског вилајета од 16/28 јула видимо, да су устаници, и католици и право-

¹²⁾ Вил. ар. бр. 178/75.

¹³⁾ Н. Буцоњић наводи, да је једна делегација фрањеваца примљена 24-IV 1875 у Имотском, друга 25 априла у Вргорцу, а на Рудинама испод Сланог да је цара дочекало изасланство хрватских сељака. За столачког жупника и викара дон Лазара Лазаревића такођер вели да се поклонило цару у Дубровнику заједно са шест свештеника.

Вој. Г. Вуковић вели ово: »Прије доласка царева у Дубровнику, агенти аустријски прикупили су знатан број херцеговачких ускока. Дум Иван Мусић, братар у народном, а не у свештеничком судијелу, стајао је на челу ускочке депутације. Она се је састојала махом из ускока Доње Херцеговине. Из Горње Херцеговине није било ни једног знатнијег ускока осим неколико кнежева«. О поднесеној жалби каже: »Садржина жалбе састојала се је из обичних фраза противу зулума што хришћански народ у Босни и Херцеговини трпи од Турака. Међутим цар није на њу дао никаквог одговора, већ је препоручио Дервиш-паши, да треба учинити народу извјесне олакшице и умирити га добрим поступцима, да се не би бунило, што је штетно за Турску«. (Нав. дјело, стр.13.)

¹⁴⁾ Н. Буцоњић, нав. књига, стр. 86—87.

¹⁵⁾ Н. Буцоњић спомиње два изасланства, састављена од умедних католика и муслимана из Мостара, који су се састали са устаницима на Крупи, али без икаквог резултата. Он вели да је у другој делегацији био бискуп фра Анђел Краљевић, Блашко Зеленика, Хаџија Угљен и Хаџи Алија Драчо.

славни, из села Пребиловци, Клепци и Љубљеница положили оружје 15/27 јула. Устаници око Драчева нису положили оружја, те су турске власти против њих упутиле војне снаге.¹⁶⁾

Тежиште устанка била је Горња Херцеговина. Босански валија Дервиш-паша био је мишљења да устанак треба силом угушити. Али то Порта није одобравала, него је наредила да се народ умирује уз обећање да ће се постојеће стање поправити. Турска је влада добро знала да се из овога устанка могу изродити заплетаци с другим државама. Зато је настојала да га локализује и ликвидира као своју унутарњу ствар.¹⁷⁾

По интенцијама Порте вилајет је послао у Невесиње Хајдар-бега Ченгића и Петровића Петраки еф. да би као званични претставници вилајета утицали на устанике. Али управо када су они дошли у Невесиње, на мостарској цести код Бишине нападнута је једна каравана. Напад је извршио харамбаша Перо Тунгуз са својом хајдучком четом.¹⁸⁾

¹⁶⁾ Вил. ар. бр. 322/75.

О томе се у Мувекитовој историји Босне вели ово: »Да би се путем савјета умирила раја у Габели и Метковићима, која је показала наклоност према устанку, тамо су послати Капетановић Мехмед-бег из Љубушког, мостарски бискуп и неколико њихових угледних људи те Ризванбеговић Хамза-бег из Стоца, који је на тој страни имао великих веза. Они су некако умирили наведену рају и тиме омогућили да се цеста за Метковиће отвори.« (Мувекит, Тагић-и Воспа, стр. 342.)

¹⁷⁾ Споменути турски официр Омер Вехби изражава мишљење турских власти и вели, да је Дервиш-паша извјештавао о ситуацији претсједника владе Есад-пашу, али да је као одговор добијао наређења, да се присилне мјере не употребљавају, него да се дају мудри савјети. Међутим то није помагало него се устанак још више ширио. Устаници су лак стављали такве предлоге, који се с државног гледишта не би могли примити. С друге стране телеграфски су извјештавали Високу Порту, да они нису бунтовници. (Кадићева хроника, св. 26, стр. 242.)

¹⁸⁾ У Споменици о херцеговачком устанку (Београд 1928) под насловом »Невесињска пушка« Данило Тунгуз-Перовић настоји да докаже, да је овај догађај прва »Невесињска Пушка«. Он вели ово:

»Године 1875 стање је у Херцеговини друкчије. Та година сасвим је добро понијела. По Херцеговини чепован је харамбаша Перо Тунгуз са четом од 25—30 друга. Иако је врло тешко сит народ покренути на устанак, ипак се он дигао. Кад су дошли у касабу невесињску Селим-паша, мутесариф мостарски и коцо-баша Вуко Шола, а доцније чланови цариградске делегације Хусејн-паша и Константин еф., обећањима, парамма и страхом принудили су кнезове невесињске, да између себе протјерају харамбашу Тунгуза са четом. Кад је изгледало, да је све легло и помирило се са судбином, загрмио је гром из ведрa неба на Петној Пољани у Бишини.

У неколико тачака могу се свести главни разлози, зашто се кнезови нијесу хтјели дизати на устанак. Пашина обећања добро су била примљена од кнезова и других првака, да ће се привилегије с оне стране коритског друма протегнути и на њих. Те године љетина је добро родила, те народ није био гладан, а с тим је имао више помирљивог духа...«

На крају Данило Т. Перовић завршава овако: »Послије овог догађаја више није било мира између Селим-паше и кнезова. Паша је дубоко вјеровао, да та кнезови варају, зато јави преко валије сарајевског Порти у Цариград, да се православни народ у Херцеговини само оружјем може умирити. Из Цариграда стигло је наређење, да се сила примијени, што је паша и послушао. На основи тога, што је овај догађај у Бишини изазвао оружани сукоб између турских регуларних трупа и народа у кадилуку невесињском, може се поуздано сматрати да је овај догађај прва »Невесињска Пушка«. (Споменица о херц. устанку, стр. 51—52.)

Као што ће се видјети из даљег излагања, Порта последије овог догађаја није дала наређење за употребу силе. Напротив она је наредила, да се настоји умирити народ. У ту сврху као њени делегати дошли су Хасан-паша и Костан еф. и то тек 29 јуна односно 11 јула. Операције војске отпочеле су иза 10/22 јула.

Хајдар-бег и Петраки еф. извијестили су о томе вилајет депешом од 24 јуна (6 јула) с напоменом да више преговори немају смисла. У другој депеши, коју су истог дана послали заједнички с херцеговачким мутесарифом и командантом, предложили су употребу војне силе. Босански валија Дервиш-паша о свему томе обавијестио је Порту и предложио да се против устаника упути редовна војска. Али Порта није то прихватила, него је и даље инсистирала на умиривању путем преговора.

Мисија Хајдар-бега и Петраки еф. није никако успјела. Устаници су одбили њихово посредовање изјављујући да они под званичним делегатима мисле на бригадног генерала Хасан Едип-пашу и Агопа Костан еф. Ови су прије тога били од стране Порте одређени за чланове комисије, која је имала с Црном Гором да ријеша питање липовске земље код Колашина у новопазарском санџаку. Вилајет је већ 21 јуна (3-VII) био предложио Порти да се ова двојица пошаљу у Невесиње ради разговора с устаницима, што је и усвојено. Они су као делегати Порте имали пуна овлаштења.¹⁹⁾

Али прије него што су они стигли у Невесиње дошло је до сукоба између устаника и заштија на брду Гребенцу (Крекови). То се је догодило 27 јуна, односно 9 јула по н. е. Тај дан сматра се почетком херцеговачког устанка.²⁰⁾

Хасан-паша и Костан еф. провели су у Невесињу од 29 јуна до 10 јула (односно од 11—22 јула), али без позитивног резултата. То се види из њихових депеша од 3, 7 и 8 јула (по ст. к.). По повратку у Сарајево они су поднели опширан извјештај, који је 14/26 јула упућен Порти. У вилајетској архиви нашао сам концепт спроводног акта, али преписа тог важног извјештаја нисам нашао. Из њега бисмо могли у потпуности видјети ток њихових преговора и став устаника. Из поменутих депеша, које су они из Невесиња упутили вилајету, сазнајемо да су и они заузели становиште да се устанак може само силом угушити.

Поред свих тих извјештаја и предлога Порта је оклијевала. Истом 7/19 јула дала је наређење да се устанак силом угуши. Војне операције против устаника отпочеле су иза 10 јула, када је истекао рок који је дат устаницима од стране Хасан-паше и Костан еф. Али устанак се је био толико проширио да постојеће снаге нису биле довољне, те је под оружје позвана и резерва.

Почетком августа избио је устанак и у Босни. Износићи то вилајет је 6/18 августа тражио од Порте, да се хитно из најближих мјеста упути 20 батаљона војске и то под командом способних официра, јер резерва није довољна. Употријебљене су велике војне снаге, али се устанак није могао угушити. Међународна ситуација је била таква, да је устанак одмах у зачетку побудио интерес свјетске јавности и изазвао мијешање великих сила. Годину дана након изби-

¹⁹⁾ Вил. ар. бр. 309/75.

²⁰⁾ Др. М. Жерајић у наведеној споменици (под насловом Невесиње у 1874—1875 години) вели ово:

»Пушка Пере Тунгуза била је прва у вароши Невесињу, али је Перо водио чету као усташ. С тога његова пушка није имала пресудног значаја за одсудну борбу усташа и Турака.

Тај је значај добила борба између Турака и усташа, кад се усташе сусретоше (и сукобише с Турцима на брду Гребенцу (Крекови) 27 јуна 1875 године. Тога дана Јован Гутић, Трифко Прубачић, Кико Стевановић, Драгић Радовић, Анто Гутић и Трифко Вукотић са осталим усташима заметну бој са домаћим Турцима, који се беху окупили, да гоне одметнике царева. Тај одсудни сукоб усташа и Турака и зове се Невесињска пушка, која претхођаше Херцеговачком Устанку«. (Стр. 77)

јања херцеговачког устанка у рат против Турске ступиле су Црна Гора и Србија, а 1877 и Русија. Иза тога је слиједио мировни уговор у Сан Стефану и као завршна фаза Берлински конгрес.

Пошто се је устанак одвијао на подручју Босне и Херцеговине, то је потребно прегледати све што о томе има у архиви босанског вилајета, која се чува у Оријенталном институту у Сарајеву, па да се добије пунија и тачнија слика овог устанка. Ја ћу овдје да изнесем у преводу на нашем језику сву кореспонденцију вилајета из првих дана устанка до половине августа, када је устанак прешао и на Босну.²¹⁾

Треба нагласити да су турски документи, уколико смо до њих дошли, једностранни, да говоре највише о операцијама и непосредним догађајима, да врло мало улазе у узроке устанка и разјашњење догађаја. Они, разумије се, далеко више говоре о дјелатности турских власти и њиховим покушајима да угуше устанак него о ситуацији код устаника. Али је велика вриједност њихова у томе што се извјесни подаци о устанку могу контролисати и што изражавају намјере и мишљења турских власти у Босни и Херцеговини за вријеме избијања устанка.

Ми ћемо их овдје изнијети хронолошким редом.

Турски документи о устанку

17/29 јуна 1875

Дешифрована депеша херц. мутесарифа и команданта, која у преводу гласи:

»У извјештају столачког кајмакама од 16 јуна 1291 г., који је сада добивен, стоји ово: Авдић Салих из Билећког среза долазећи с једним дјететом у Столац кад је био код порушене џамије на мјесту званом Предол, које се налази у столачком срезу два сата далеко од вароши, видио је да су дошли двојица од Дабра Ђурина (?) Лука и Јово Ничота (?) са 200 људи и заузели то мјесто. Њему су узели велики нож и револвер у вриједности од 20 ријала. Он је међу њима препознао (име нечитљиво) и 5—6 особа од становника Црне Горе. Он им је рекао: Зашто ми узимате оружје? Ја ћу отићи Главару Брда и тужити. Они су му на то одговорили: »Одлази одавде, отићи ће ти глава, џер није више као што је до сада било.« Наведена група није само у близини Стоца. Таквих устаничких група има на 10 мјеста око вароши. Они ће наводно ове ноћи опколити варош, због чега треба бити на опрезу. Тако је изјавио наведени Салих.

Стварно према поузданим вијестима, које су данас добивене, сазнало се је, да је група по група од 5—10 устаника ишла како у нахију Дабравину тако и у Пиву. Одмах су одређени и упућени одреди заштија. Али код Јованског стања ствари, јасно је, да од тога неће бити никакве користи.

²¹⁾ Архива босанског вилајета сложена је у свежњиће по 100—200 комада без икаквог реда, а броји вјероватно преко 200.000 списка. Од 1947 године прегледао сам и средио један дио те архиве (око 41.000 комада) и одвојио оно што има неку историјску вриједност, давши кратак садржај докумената. Овом приликом објављујем из тога материјала кореспонденцију босанског валије Дервиш-паше с Портом и херцеговачким војним и цивилним органима у времену од 17/29 јуна до 6/18 августа 1875 године, која се односи на херцеговачки устанак. Када се буде прегледала сва вилајетска архива, мислим да ће се моћи дати потпун приказ свих устанака у другој половини XIX стољећа у Босни и Херцеговини.

Обзиром на ово стање, иако има и претјеривања у наводима, ствар није више за усмено савјетовање. Пошто се пожар нереда постепено шири на све стране и заузима све веће размјере, то би било потребно, као што је прије изнешено, да се на ову страну хитно упути довољна војна снага.²²⁾

18/30 јуна 1875.

Дешифрована депеша херцеговачког мутесарифа и команданта упућена вилајету:

»У допису од 16 јуна 1291 године, који је стигао од кајмекама у Гацку, наводи се, да је од стране истакнутих хришћана гатачког среза састављена једна претставка и прије десет дана упућена Главару Брда. Њена садржина састоји се у том, што они у њој истичу, да се и њима као и Невесињцима чини зулум и насиље те да они пружају Невесињцима помоћ и да су се и они почели супростављати као и Невесињци.^{22а)}

Примијећено је — како се прича — да су тих дана група по група Невесињаца одлазила у Грахово и доносила муницију, шта више да су они прије три дана пребацили два товара муниције.

Као одговор писано је у Гацко да још једном ствар потанко испитају и да се држе на опрезности. О томе је писано и у Билеће.

Ствар добива све већу важност, а царска војска што је код нас састоји се од четири чете са 200 момака. Пошто обзиром на вријеме не би било подесно доводити војску с других положаја, то извјештавамо да би за умирење устанка било потребно да се, према важности питања и осјетљивости санцака, упути довољна војна снага.²³⁾

18/30 јуна 1875.

Дешифрована депеша херц. мутесарифа и команданта упућена вилајету из Невесиња. Садржај је ово:

Обзиром да је билећки пут затворен од стране устаника, то се пошта ове седмице шаље у Требиње преко љубинског пута. Јучер у понедељак су једном по имену Мехмеду, који је долазио из Дабра у Столац, устаници одузели оружје. Они су сакупљени на билећкој цести на мјесту званом Предол, које је два сата далеко од Стоца. Исто је тако заузет и балински пут.

Код оваквог стања, ако се буде шутјело, то ће проузроковати да се зло још више повећа. Устаници, група по група, одлазе и долазе у Дубраву, Попово и остала села и силом дижу хришћанско становништво.

²²⁾ Вил. ар. бр. 178/75.

^{22а)} Код Вој. Г. Вуковића стоји јовно: »Један дио Гацка није се још био побунио. Стога су побуњеници послали тајно једну депутацију на Цетиње, да објасни њихово задоцњење. Књаз је примио депутацију јавно под Бријестом, у присуству много главара црногорских. Она се правдала пред књазом, што још стоје код својих непомици и молили су га, да им допусти и даље остати, да се не празурају. Књаз им је одговорио, да они најбоље знају шта им треба радити додавши: »Па ако видите да се не можете дићи на оружје, као и остали, а ми и останите«. Колико је Књаз депутацији повлађивао, толико су главари црногорски осули грдњу на њих и корили их за њихову неодлучност. Депутација се вратила постиђена«. (Стр. 43)

Вуковић не наводи датума, те не знам, да ли је то у вези с горњом депешом.

²³⁾ Вил. ар. бр. 88/75.

Столачки кајмекам тражи одобрење, да се образује један одред од 100 резервиста, који би одбио и удаљио ове бунтовнике из среза. Ако се наведени устаници не покоре, него употрејебе оружје, онда да им се одговори на исти начин.

Стварно искра нерета шири се сваког часа сад тамо сад овамо. Ако се то у почетку не одстрани, касније ће бити потребно подузимати веће мјере за угушивање тога нерета.

Испод депеше написано је, да је стигла вилајету 19 јуна.²⁴⁾

24 јуна (6-VII) 1875.

Депеша Хајдар-бега Ченгића и Петраки еф. Петровића, који су од стране вилајета упућени у Невесиње ради преговора са устаницима:

»Јучер навечер дошли смо у Невесиње. Данас, управо када смо хтјели послати човјека да позове неколико људи од устаника, да им саопштимо нашу дужност, једна група наведених устаника ударила је на каравану, која је долазила мостарском цестом, на брежуљку удаљеном пола сата изнад Невесиња. Убили су пет муслимана и заједно с коњима узели 50 товара кахве, шећера и пиринча, што је припадало сарајевским трговцима. То су однијели у село Одришина, које се налази на удаљености од једног сата.

Стање устаника добило је други изглед. Они имају намјеру дигнути устанак. Изгледа да је прошло вријеме савјетовања. Ићи међу њих или слати човјека нема смисла. Шта ви наређујете? Овдје су присутни мутесариф и командант.²⁵⁾

24 јуна (6-VII) 1875.

Босански валија Дервиш-паша шаље у Невесиње ову депешу:

»Из депеша Хајдар-бега и Петраки еф. се разабире какви су догађаји и колико су одметници претјерали у својим покретима. Иако је јасно да при њима неће остати прољивена крв петорице невиних људи, које су они убили, ипак их треба поново савјетовати, јер то изискује вријеме, стање и царска милост. Зато треба објавити да Хајдар-бег и Петраки еф. долазе службено од стране вилајета по високој заповијести и да имају у рукама бујурудију, да им пруже савјете и да их у сваком погледу осигурају, те да се с њима споразуме и детаљно да испитају све њихове молбе.

Хајдар-бега и Петраки еф. треба да упутите сигурним путевима онамо гдје је подесно да би им они дали потребне савјете. Ако наведену двојицу не примите, него буду и даље устрајали у свом инаду и не прођу се одметништва, онда се упозоравате да нас о том хитно извијестите.

Истог дана вилајету заједнички одговарају: херцеговачки мутесариф Мустафа-паша, командант Селим-паша, Хајдар-бег и Петраки еф. Они у тој својој депеши веле ово:

»Непрестано дајемо потребне савјете. Међутим, сада су устаници пресјекли мостарски пут звану Бишина.

У три дописа, које смо сада добили из Стоца од Шукри-бега и кајмекама, они пишу ово: Бомбета са 400 устаника опколио је 40 заптија, који се тамо налазе, и присилио их на повлачење. Неки су устаници проширили своју бун-

²⁴⁾ Вил. ар. бр. 89/75.

²⁵⁾ Вил. ар. бр. 64/75.

товничку дјелатност од села Доњег и Горњег Храсна до нахије Габела (?), те је цијело становништво села Клерци и Пребиловци прихватило за оружје и дигло се на устанак. Они су се окупили код моста на Крупи. Устанак се је проширио и на становништво села Старе Габеле, те су почели набављати барут из Метковића.

Као што се види, пожар устанка шири се сваког часа и сваке минуте. Због тога је потребно с јаким снагама стати овоме на крај».²⁶⁾

По примитку ове депеше вилајет је одмах упутио депешу претсједништву владе, у којој је изнио слиједеће:

»У смислу депеше претсједништва владе од 23 јуна 1291 г. у Невесиње ће бити упућени Хасан-паша и Костан еф. Међутим према депеши, која је добивена од херцеговачког мутесарифа и команданта, који се налазе у Невесињу, те Хајдарбега и Петраки еф., за које је прије јављено депешом, да су тамо послани службено, те према опширном разговору, који је након тога вођен одласком у пошту, може се рећи да су бјегунци ступили на пут одметништва. Један њихов одред напао је на брежуљку изнад Невесиња каравану, која је долазила из Мостара. Убили су пет муслимана, узели 50 товара кахве, шећера и пиринча заједно с коњима и однијели у село Одришина. Они су пресјекли мостарски пут.

Одметник по имену Ђомбета са 400 својих присталица присилио је један одред од 40 заптија, који су били упућени на обилазак у Предолском кланцу, да се повуче одатле.

Неки су се пак устаници скупили код моста на Крупи, пола сата далеко од Метковића, те су узбунили и подигли села Доње и Горње Храсно, Клепси, Пребиловци и Стара Габела. Како се сазнаје, пожар устанка повећава се сваког часа и сваке минуте.

Код овог стања предмет који привлачи на се позорност и пажњу, јест затварање пута између Мостара и Невесиња. Да се не би с овом вијести дало повода повећавању устанка, писано је мутесарифлуку да се одмах упути нешто војске и да се пут отвори. Али требало би да се против свих њихових група пошаље редовна војска, па ако се они не предају него употријебе оружје, да се на исти начин одговори и да се њихове групе распрше. Можда би се тиме, као дјелотворном опоменом, могло стати на крај устанку.

Ако се на овај начин према њима не поступи, ствар ће узети велике размјере и донијети велику несрећу. Међутим у Мостару има од босанских батаљона само један. Једна чета од овога налази се већ отприје у Стоцу, а четири чете су сада у Невесињу с мутесарифом и командантом. Према томе, број војске који се тамо налази није довољан за употребу силе, за коју се обзиром на стање и прилике осјећа велика потреба. Ако ово стање потраје, то ће бити погодно за странце са познатих страна, који су бацили око на Босну да ставе у покрет своје похлепне тежње. А то би проузроковало разне незгоде.

Према томе неопходно је потребно што прије и без буке угасити овај пожар буне. А то се може постићи, ако се употријеби сила. Другог излаза нема, јер од свега што је до сада подузето није се могло видјети каква резултата. То се може закључити и из извјештаја са терена. Обзиром на то моли се да се донесе сходно рјешење».²⁷⁾

²⁶⁾ Вил. ар. бр. 62/75.

²⁷⁾ Вил. ар. бр. 262/75.

25 јуна (7-VII) 1875.

Депеша вилајета упућена херцеговачком мутесарифу у Невесиње. Вилајет пита слиједиће:

- 1) Да ли је когод послат до устаника и да ли се је вратио?
- 2) Да ли су до њих ишли Хајдар-бег и Петраки еф.? Како ствар изгледа?
- 3) Ко су она петорица, што су убијени на мостарској цести? Да ли су сахрањени?
- 4) Гдје се налазе опљачкане ствари и коњи?
- 5) Да ли је распршена група устаника код моста на Крупи?
- 6) Обзиром да је тамошње становништво католичко, овдје се толико не вјерује, да би оно могло пристати уз устанике. Ово треба добро испитати.
- 7) Да ли данас има каквих догађаја?²⁸⁾

Херцеговачки мутесариф је одговорио исти дан на све наведене тачке изuzeв тачке 6. Депеша, коју је он том приликом упутио гласи:

»Човјек, којег смо према вашем наређењу послали до устаника, дошао је управо сада. Пристају да с Хајдар-бегом и Петраки еф. разговарају у Опаку. Рекли су да ће доћи у Опак у суботу. Уз то су додали да наведена двојица узму са собом кајмекама и још једног, који није Невесињац.

Човјек, који је к њима ишао, отворио је разговор и за ствари, које су јучер опљачкане. Али, како вели овај човјек, они су му одговорили: »То се тебе не тиче. Када будемо разговарали с чиновницима (делегатима), даћемо одговор«. Да видимо хоће ли остати на ријечи. Извијестићемо у суботу.

Убијени су дигнути и сахрањени. Нађени су отсјечених глава. Тројица су из невестињског среза, а зову се Салих Касумовић, Сарих и Шамић Алија. Двојица су из столачког среза. Име једнога је Рамо Цинић, а други је из села Храсна, али му је име непознато. Обадвојица су нестали, што се је касније сазнало. Пошто им се љешеви нису могли наћи, то изгледа да су их устаници са собом однијели.

Нема сумње, да се опљачкане ствари налазе на мјесту гдје се они скупљају.

Устаници код моста на Крупи и у Тасовицама (Тасовчићима) још се налазе тамо. Да би се одатле одбили и удаљили, јављено је у Мостар да се пошаље довољан број заптија. Али пошто мислим да их нема толико, то сам у депеши, коју сам данас упутио, навео да се пошаље 50—60 вилајетских заптија, који се тамо налазе.

Извјештавам, да данас нема других догађаја.²⁹⁾

25 јуна (7-VII) 1875.

Вилајет шаље херцеговачком мутесарифу у Невесиње допис овог садржаја:

»Ви сте у вашим дописима и депешама извијестили, да устаници под званичним делегатима, мисле на бригадног генерала Хасан-пашу и Костан еф. чији долазак очекују из Цариграда у вези доприноса »руб'чи асар« (2,5%), (>ресм-и агнџам«) и прилога за војску, од чега су тражили да буду ослобођени.

Та је ствар изложена претсједништву владе. У високој депеши, која је овај пут стигла као одговор на то, наређено је да се наведени паша и господин пошаљу у Невесиње те да се извијести о постигнутом резултату. И тако су наведена двојица упућена тамо.

²⁸⁾ Вил. ар. бр. 63/75.

²⁹⁾ Вил. ар. бр. 65/75.

Пошто су ова двојица одређена као нарочити изасланици Високе Порте да према мјесту и приликама подузму потребне мјере, то ће они настојати да даду савјете у име Високе Порте, како одметницима тако и оним који се нису покорили, те да их убиједе и да нађу излаз, па да устаници распусте своје групе и да се сваки врати својој кући, да буде покоран властима, а да се клоне овакових неумјесних поступака. Као што је опширно изнесено у мојој исправи, која је написана за именованог пашу и господина као упутство, јони имају пуна овлашћења.

Ако устаници имају да се туже ма у чему на закупце, на грађане, на државне чиновнике, укратко на кога било, они ће у духу правде и правичности испитати све молбе, које буду уредно поднесене. Ако буде потребно, то ће се учинити у њиховој присутности. Ако се буде тражило, образоваће се комисија од људи с обе стране, те ће се ствари испитивати у присутности те комисије, не удаљујући се од државних закона и од принципа, који су на снази, и не носећи штету државној благајни. Кога буде потребно испитати, они ће га испитати како треба. О правом стању ствари, која се буде утврдила приликом испитивања, они ће вас писмено извијестити ради извршења одговарајуће казне. Ако лојални грађани буду имали нешто да се туже на њих, они ће и код тога на исти начин поступити.

У том погледу и у испуњавању њихових напомена, а у циљу умирења устанка, треба да им пружите сву потребну помоћ. Све што знате о току догађаја од почетка до сада, изнесите наведеној двојци и заједнички настојте да би се ватра устанка угасила и да би се успоставио ред.³⁰⁾

28 јуна (10-VII) 1875.

Хасан-паша и Костан еф. шаљу вилајету депешу из Мостара, у којој наводе, да су устаници напали на Шакир-агу, када је прелазео из једног села у друго. У сукобу је погинуо један заптија, а не зна се да ли су устаници имали жртава. Шакир-ага је јавио да ће им ствар објаснити, када дођу у Невесиње. Пошто је вилајет тражио да се наведени Шакир-ага поврати напрат, то они веле да ће га повратити, али додају да су заптије тамо потребне, јер је становништво Стоца и Габеле узбуђено. Говори се да је једна група устаника дошла до Зимља.

На крају напомињу да припремају превозна средства, како би сутра могли кренути у Невесиње.

Испод тога написан је концепт вилајетског одговора. У њему се између осталог каже да устаници круже по планинама од Невесиња до Сарајева и да узнемиравају и силом дижу лојално становништво.³¹⁾

30 јуна (12-VII) 1875.

Концепт депеше коју је вилајет упутио у Невесиње Хасан-паши и Костан еф. као одговор на њихову депешу бр. 35. Ту се каже ово:

»Иако устаници желе с празним изговорима да добију на времену, ипак власт треба да подузме потребне мјере. Јасно је да муслиманско становништво неће нигдје напасти њихову дјецу, шта више ни њих саме. И поред тога што они тиме хоће да добију на времену до четвртка, правило власти изискује да се подешава према њиховим изјавама.

³⁰⁾ Вил. ар. бр. 158/75.

³¹⁾ Вил. ар. бр. 66/75.

Али, као што је речено у другој депеши, треба да се споразумијете с мутесарифом и командантом, те да подузмете потребне мјере да се мостарски пут што прије отвори.

Хришћанском становништву треба да се даду убједљиви савјети преко заптија да се сваки врати својој кући и да се бави обрађивањем земље. Кроз три четири дана припремиће се одавде за Мостар потребан број заптија.

Испод тога стоји: »Писано ноћу у 4 сата« (по алатурка сату).³²⁾

1/13 јула 1875.

Шифрована депеша босанског вилајета упућена претсједништву владе:

»У шифрованој депеши од 30 јуна (12-VII) изложени су нападаји одметника и шта локалне прилике изискују да се учини. Према наређењу претсједништва требало би, да се овај неред уклони помоћу заптија, а да редовна војска буде само залеђе. Међутим, према депешама добивеним ноћас од мутесарифа и команданта те Хасан-паше и Костан еф., заптије које су прије неколико дана послате одавде у Мостар и контингент тамошњих нису довољни, те се тражи да се хитно пошаље довољан број заптија, јер да ће иначе избити велика несрећа, ако се што прије не отклони тај устанак, који добива све већу важност. Међутим, немогуће је слати заптије из центра. А ако би се из околних санџака један дио заптија одредио и упутио, то би ослабило локалну управу.

Обзиром на то није нађен други излаз нити мјера него да се привремено упише и узме у службу 300 заптија. Пошто има довољно одјеће и оружја за њих, то је наређено да се одмах наведени број заптија напише у Мостару, Билећу, Гацку и Стоцу.

Према закључку вилајетског управног одбора послат је у Мостар заптијски пуковник ради преузимања команде над свим тамошњим заптијама. Обавијештен је наведени мутесариф да је упућен наведени заповједник, и додато да се горњи број заптија одмах напише те да се употребљава, у смислу наређења претсједништва владе, као претходница редовне војске и да се отвори бишински пут. Дате су опетоване препоруке, да се устаничке групе подесним мјерама распрше.

Молим да се одобри узимање у службу наведених војника као привремено и да се нареди и достави министарству финансија да им се плате и следовања издају из благајне, како је то правило, и да се на тај начин изврши обрачун, а да се о потреби постављења њихових привремених официра изда налог министарству оружништва. Молим да се ствар узме као врло важна и да се и мени изда заповијест.³³⁾

2/15 јула 1875.

Вилајет шаље депешу бригадном генералу Селим-паши, у којој потврђује пријем депеше од 1 јула. У вези с тим напомиње да није требало овамо јављати оно, што је извијестио Мустафа-ага из Гацка, прије него се ствар испита, јер се тиме ствара забуна.

Те ствари треба испитати преко Билећа и Корита, те ако се утврди, онда јавити Хасан-паши и Костан еф. Они су политички претставници. Ако њихово дописивање остане без резултата, те ако они извијесте да се у ову ствар отворено мијеша Црна Гора, онда ће се о томе извијестити Висока Порта.³⁴⁾

³²⁾ Вид. ар. бр. 316/75.

³³⁾ Вид. ар. бр. 9/75 списак 1.

³⁴⁾ Вид. ар. бр. 304/75.

2/14 јула 1875.

Вилајет шаље опширан извјештај турском посланству у Бечу о приликама у Херцеговини. У њему се вели ово:

Неки из села невесињског среза побјегли су у Црну Гору у Грахово. Одатле су вршили нападе и убиства. Касније су изјавили лојалност и вратили се кућама. Али нису мировали, него су почели бунити народ и наговарати га, да не плаћа пореза, да не прима турских службеника и томе слично.

Да би се то спријечило, послан је у Невесиње херцеговачки мутесариф Муштафа-паша и командант Селим-паша, а такођер и из центра вилајета неки службеници. Они су настојали да то смире, али без успјеха. Напротив устанак се је још више проширио. Најпослије они су извијестили да томе треба стати једном на крај.

Да би се то поново испитало, послати су у Невесиње из генералштаба III армије Хасан-паша и Костан еф., који су иначе били одређени за регулисање граничних питања с Црном Гором. Али устаници нису прихватили ни њихових савјета него су почели вршити нападаје на пандуре, комору и стоку одводити.

Због свега тога морала се употријебити сила и осигурати путеви.³⁵⁾

3/15 јула 1875.

Извјештај Хасан Едиб-паше и Костан Агоп еф. из Невесиња:

»Прије пет дана дошли смо у Невесиње да бисмо у смислу наређења претсједништва владе дали савјете одбјеглом становништву. И поред тога што је наведено становништво депешом обавијештено о нашем доласку у Невесиње и о садржини упутстава које носимо, они су напали на Шаћир-агу истог дана, када је депеша стигла. Оног дана када смо приспјели у Невесиње, пред нашим очима они су се приближили на удаљеност од пет минута и почели одводити народну стоку и пуцати, иако за то није дат никакав повод од стране царске војске. И слиједећег дана они су одводили овце становништва, затварали пут, узнемиривали поједине муслимане и хришћане, одводили неке хришћане на силу, а онима који нису хтјели ићи оштро су говорили и пријетили или да селе, или да ће им они запалити куће и да ће их уништити.

Иако су они тако поступали, направили смо се невјешти и послали смо им писмо да дођу к нама, да чујемо њихове жалбе и да учинимо како је право, а ако има с које стране каква насиља и неправде према њима, да испитамо и да према томе поступимо. Наводећи неке неосноване догађаје они су одговорили да ће разговарати након три дана и да ће претходно по једном човјеку означити мјесто разговора. Према усменој изјави човјека, којег смо ми послали, они су нам рекли да ће мјесто разговора бити на једном мјесту близу чадора.

Међутим у четвртак у шест и по сати послали су по једној жени писмо. Било је написано да ми дођемо у једно село, које је два и по сата удаљено од Невесиња, а близу центра њихове скупине, да су о том нарочито писали коџабаши, те да настојимо доћи сами. А према вијестима, које смо ми прије тога добили, они су скупили преко 300 устаника и опколили са 70—80 устаника

³⁵⁾ Вид. др. бр. 302/75. — У концепту при крају било је написано да су јови устаници затворили пут између Мостара и Невесиња, као и пут према Гацку и другим мјестима. Али ти су предци прецртани. Што се тиче села у невесињском срезу, то су Биоград, Зови До и Лукавац.

муслиманско село звано Оџак, које се налази пола сата удаљено од наведеног мјеста. А из једног дописа добивеног из Билећа сазнало се да ће наведени устаници у петак, четвртио текућег мјесеца, навалити са свих страна.

Обзиром на ове вијести и на изложене поступке устаника, као и то да нема довољно времена за разговор и одлазак и повратак, ако се оде иза шест и по сати, те обзиром на изјаву свештеника: »Ако лично не дођу, немојте вјеровати њиховим ријечима«, као и изјаву мутесарифа и генерала команданта и чланова управног одбора, који су дошли из центра вилајета, те становника села Оџак, да они за ове разговоре ништа не говоре о сигурности и пристанку, због свега тога поново је написано писмо да они дођу на пола сата удаљености од чадора. И то је писмо послано по коџабаци и свештенику.

Међутим устаници настоје да прошире пожар устанка и побуне. То је резултат њиховог правца којим су пошли. Ми то сами видимо, а то се износи и у дописима и депешама, које сваки дан — а нарочито ова два дана — стижу од кајмекама и официра из околице. Они су натјерали становништво столачког, билећког и требињског среза да развије заставу устанка. Они су и католички народ увукли са собом и они из дана у дан проширују круг буне.

Код оваквог стања не само што наши савјети неће имати користи него они желе да ствар отегну и да на тај начин добију на времену. Како смо сазнали, и од Црногораца дошло је неколико, те и они дижу народ на устанак. Према томе нема никакве наде да ће савјети нешто утицати. Нажалост, присиљени смо извијестити да нема другог излаза него ствар с довољним снагама ликвидирати.

Дана 3 јула 1291 године.³⁶⁾

Препис ове депеше, коју је вилајет добио од Хасан-паше и Костан еф., достављен је претсједништву владе 4 јула 1291 (=4/16-VII 1875.) године. У спроводној депеши вилајет наводи, да им је дозволио, да се поврате обзиром на тај њихов извјештај, да од савјета нема никакве користи. Уједно јавља, да је за команданта у Невесињу и околици одређен Селим-паша, и тражи за то одобрење.³⁷⁾

4/16 јула 1875.

Вилајет шаље шифровану депешу претсједништву владе, у којој поново износи потребу узимања нових заптија. Из ње се може закључити да је Порта против узимања нових привремених заптија, јер сматра, да би они били нека врста башибозука. Образлажући свој предлог вилајет напомиње да ће се предложених 300 заптија узети из редова оних који су прије били у заптијама или у војсци, те према томе да они нису башибозук. Зато опет тражи од претсједништва владе да се за њих одобре потребни кредити.³⁸⁾

4/16 јула 1875.

На основу приспјелих депеша од херцеговачког мутесарифа Мустафа-паше и команданта Селим-паше те Хасан-паше и Костан еф. вилајет извјештава претсједништво владе, да у Невесињу има редовне војске, заптија и пандура у свему 300 људи. Овај број војника није довољан за чување околних села. Ако се буде дуљило с допремом војних снага, устанак ће захватити читав санџак.

³⁶⁾ Вил. ар. бр. 9/75, списак 2.

³⁷⁾ Вил. ар. бр. 9/75, списак 3.

³⁸⁾ Вил. ар. бр. 9/75, списак 5.

Зато је тражено да се хитно пошаље четири до пет батаљона војске. Вечерас ће из Сарајева бити упућен један батаљон. А из других мјеста засада се не би могла дизати војска. Једино би се могао узети по један батаљон из Новог Пазара и Зворника.

Виџајет сматра, да бројчано стање појединих батаљона треба повисити од 400 на 600 људи. Уједно тражи одобрење да може позвати под оружје резерву из сарајевског, травничког и мостарског подручја, с тим да ти батаљони имају по 800 војника.³⁹⁾

7/19 јула 1875.

Депеша бос. виџајета претсједништву владе, која гласи:

»Одговор на депешу претсједништва од 6 јула 1291 године. Према узвишеном наређењу још један батаљон послат је пријеким путем у Мостар. Врше се погодне мјере, дају се убједљиви савјети и чине се умјерени поступци. Улажу се сва могућа настојања да се ова несрећа што прије ликвидира.

Иако је непознато, како ће се проблем даље развијати, поново молим претсједништво за дозволу да се бар засада позову и узму у службу војници из резерве, као што је изложено у депеши од 4 јула 1291 године.«⁴⁰⁾

7/19 јула 1875.

На депешу претсједништва владе од 6 јула виџајет даје одговор овога садржаја:

Књаз је пристао, да се липовска земља остави Колашинцима. Бос. валија вели, да је тражио одобрење (дописом од 18/30 јуна 1875.), да се образује комисија, па када се донесе закључак у горњем смислу, да се исплати 75.000 флорина. Ово тражење дозволе базирано је на извјештају Костан еф. У њем је изнесено да би било подесно да се исплати наведена сума.

Даље се у депеши вели дословно ово:

»Али слободно могу напоменути, да је невесињско питање настало на полицај Црне Горе и да међу устаницима има Црногораца. У то не треба сумњати. Ако ће се дати 75.000 флорина, онда нека се јави Књазу да се Хасан-паша и Костан еф. налазе у Невесињу у циљу мирења, те када то сврше, да ће отићи у Колашин и образовати комисију за дефинитивно рјешење питања липовске земље. Чим се то позитивно ријешити, наведена сума биће исплаћена. Можда ће се Црна Гора на то полакомити и повући Црногорце између устаника. Тако ће се та невоља брзо ликвидирати, а и колашинско питање ријешити онако, како се је споразумио Костан еф. На претсједништву владе је да то ријешити.

О наређењима у пређашњој депеши није ником ништа речено.«⁴¹⁾

7/19 јула 1875.

Депеша Хасан-паше и Костан еф. из Невесиња упућена виџајету:

»Као одговор на послати допис дошао је коџабаша и један човјек по имену Стефан Граховац. Они су опет са собом донијели једну опширну претставку, која садржи неке притужбе. Усмено су изјавили: Дванаест година долазе многи чиновници, али од тога нема никаква резултата. Да би становништво било си-

³⁹⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 9.

⁴⁰⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 9.

⁴¹⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 8.

гурно од вас, потребно је да се ове ствари почну испитивати. Док се год од тога не виде резултати, становништво се неће вратити својим кућама. Одговорено им је да се њихове притужбе не могу разматрати, док се становништво не врати својим кућама, те положи оружје и покаже се лојалним.

Поновно смо их писмено извијестили да ће се одмах приступити послу, чим они — као што смо прије јавили — оставе оружје и врате се својим кућама. Писано им је да ће се одмах приступити послу, када дођу к нама чланови одбора и истакнути људи и они који имају на нешто да се туже. Ово је писмо уручено наведеном, те је јутрос враћено натраг.

Узроци оваквог њиховог завлачења и одгађања састоје се у томе, што они хоће да прошире устанак на све стране санџака те када постигну довољну снагу да приступе извршењу својих скривених намјера. Пошто се то наслућује, то је потребно — као што смо и прије, а и касније истицали — да се подузму све мјере предострожности.⁴²⁾

7/19 јула 1875.

Херцеговачки мутесариф Мустафа-паша и командант Селим-паша упућују вилајету слиједећу депешу:

»Човјек, који је од стране устаника дошао Хасан-паши и Костан еф., изјавио је да ће они сви оставити оружје и вратити се својим кућама, ако се не буде изгубила нада, да ће се њихова опширна претставка о насиљима, коју је он донио, испитати и извршити. Рекао је да ће сутра доћи свештеници и чланови одбора и неки истакнути људи и да ће изнијети њихова тражења на разматрање. Он се је повратио с писмом, које је добио од наведеног паше и господина.

Према једној депеши из Требиња, управитељ Зубаца Пајо и командир пандура Зеко извијестили су као потпуно сигурно да су се у намјери дизања буне састали у Рашули: Мићо Бјелобрк и неки по имену Граховац, који је наново дошао из Дервиша, затим Требињац Мићо Павловић, који је прије у буну Зубаца био писар вође одметника, а од неког времена налазио се је у служби кнежевине Србије. Они су преко Рисна и Грахова дошли у Невесиње. Сазнало се да се је у требињском срезу у Љубомирској нахији дигло на буну једино село Мумали.

Према сигурним подацима утврђено је да су у село Лукавац дошли Црногорци Јуко и Ђуро Радан, те један писар сената и седам перјаника и да се налазе заједно с устаницима.

У допису примљеном од граничарског мајора у Стоцу и кајмекама јављено је да су се устаници подијелили у двије групе: у Дриновцу, који се налази један сат далеко од вароши, и на планини Хргуд према вароши. Они су развили двије заставе и припремају се за нападаје на мостарској цести.

Писано је пуковнику Сулејман-бегу и његовом алајбегу, да у Столац хитно пошаљу наново уписане заптије и двије чете царске војске. Они су одговорили да су данас кренули.

Тако се креће садање стање. Ако вијести које овамо стижу од устаника и дате ријечи буду истините, могло би се закључити да ће ствар бити олакшана. Али с друге стране покрети устаника иду за тим да се устанак прошири и да добију на времену. Тиме би пожар устанка добио већу снагу и важност.

⁴²⁾ Вил. ар. бр. 71/75.

Обзиром на то, ако свештеници са члановима мјесног одбора и истакнутим првацима не дођу до сутра, те ако остало становништво не остави оружје и не поврати се својим кућама, онда ће бити потпуно сигурно да устаници имају за циљ да завлаче чиновнике (делегате) и да појачају своја настојања на устанку, а да остало становништво среза заваравалу. Зато би требало прије него што ствар дође на тај ступањ да се против њих пошаљу јаке снаге, па ако одустану од устанка и положи оружје, онда ће ствар бити у реду. А ако то не учине, него прихвате за оружје, да се на исти начин одговори те да се сузбију и доведу у ред.

У случају да се ово с ваше стране уважи, молимо да нас о том обавјестите, као и наведеног пашу и господина.⁴³⁾

8/20 јула 1875.

Дешифрована депеша Порте упућена бос. вилајету, у којој се вели ово: »Извјештено је с једне стране, да се у Херцеговини од стране мјесних власти дијели оружје муслиманском становништву. Ако је ова вијест тачна, такав се поступак не би могао никако одобрити. Да се ствар испита, те да нас одмах о том извјестите.«

Испод ове депеше написано је да је стигла у Сарајево 9 јула и да је истог дана одговорено да горња вијест нема никаквога основа.⁴⁴⁾

8/20 јула 1875.

Шифрована депеша вилајета упућена замјенику маршала III армије, која гласи:

»У депешама, које су дошле јучер и данас, јављено је да је саопштено војној команди у центру да се један од батаљона Дебра упуту у Нови Пазар и да се одмах пошаље војска против невесињских устаника да их распрши, а да се вође устаника похватају. Међутим није јасно када ће тај батаљон из Дебра доћи. Из Новог Пазара немогуће је повлачити тамошњи батаљон, док не дође замјена из Дебра.

Да би се према високом наређењу умирио устанак, прије него што се прошири, потребно је упутити довољан број војске. Зато се поново моли, да се хитно упуту наведени батаљон и четири чете, које су из Новог Пазара отишле у Ђаковицу.⁴⁵⁾

8/20 јула 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе:

»У смислу телеграфског високог наређења од 6 јула 1291 г. [= 6/18-VII-1875.] у Мостар је послан један батаљон првог босанског пука, који се налази у Сарајеву.

У телеграфском високом наређењу од 7 јула 1291 године заповијеђено је да се у циљу снажног сузбијања наведених устаника упуту против њих војска и да се распрше њихове групе, а да се вође устанка похватају.

На крају дописивања, које се данас води с мутесарифом и Хасан-пашом, те генералом-командантом и Костан еф., писаће се и скренуће им се пажња да се поступи према високој заповјести, ако се наведени устаници не прођу одмет-

⁴³⁾ Вил. ар. бр. 83/75.

⁴⁴⁾ Вил. ар. бр. 307/75.

⁴⁵⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 11.

ништва и ако се не покоре властима. На споменуте устанике упутиће се војска с двије стране: једна од два батаљона под командом Селим-паше из Невесиња, а друга од једног батаљона с кајмекамом Вели-бегом из Стоца. У Мостару треба држати најмање четири чете редовне војске.

Међутим сада у Невесињу имају два батаљона, а у Мостару један. Данас су од овога двије чете послане у Столац. Тиме ће се столачки дио употпунити. Неопходно је потребно да се у Мостар брзим маршем упуте четири чете редовне војске.

О броју и стању оних који су овдје и на другим мјестима позната је ствар. У погледу војске најбоље стоји Бањалука. Зато је писано команди да у Мостар хитно пошаље четири чете другог батаљона првог пука, који се тамо налази. Ослањајући се на божју помоћ приступиће се послу. Постепено ће се извјештавати о постигнутим резултатима.

За сваку сигурност, као што смо јучер изложили, молимо одобрење да се под оружје позову извјесна годишта.

Што се тиче батаљона, за који је јављено, да ће се послати у Нови Пазар, писано је централној војној команди. Одговорено је да се тако брзо не може послати, док се с ваше стране не нареди. Уједно молимо да се наведеној команди нареди да се хитно пошаљу четири чете, које се налазе у Ђаковици.⁴⁶⁾

8/20 јула 1875.

Депеша Хасан Едиб-паше и Костан еф. из Невесиња упућена вилајету:

»У дописивању, које је до сада вршено с устаницима, није се могла добити писмена исправа од њих да ће оставити оружје и да ће се повратити својим кућама. У писмима, која су од њих долазила као одговор на наше дописе, они су изјављивали да је варош Невесиње центар насиља, те да због тога немају повјерења. Наводили су за то неке исприке. Говорили су да ће доћи, ако се буде отишло у село Оцак, које се налази два сата далеко, и ако би се ту поставио чадор.

Међутим, до сада на њих није извршен никакав нападај ни од кога, него им је сваки пут пружана сигурност. И поред тога што су видјели да људи који долазе к нама слободно долазе и одлазе, они се овако изговарају. Зато им је дат овај одговор:

Ви се уштежете доћи у варош и молите да ми дођемо у село Оцак. Из више разлога овај се ваш приједлог не може усвојити. На првом мјесту, ријеч коју смо вам дали значи да не претставља сигурност за вас. То ми не можемо никако примити. Ако имате повјерења у нас, онда треба да дођете на одређено мјесто. А ако немате повјерења, онда што год би ми учинили, значило би у цаба вријеме трошити.

Због тога, ако сутра дођете у наше чадоре са свештеницима, члановима одбора и с неким истакнутим првацима, те ако они који имају какву тужбу дођу, село по село, ствар ће бити у реду. Иначе сматраћемо да је наша дужност завршена. И пошто у том случају неће бити потребе да се овдје задржавамо, то ћемо се повратити. А одговорност за несреће, које би могле наступити нашим одласком у погледу невиног становништва, пашће на оне, који су дали повода за то. То вам унапријед велимо.

Ово наше писмо послато је да се уручи устаницима.

⁴⁶⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 10.

Уствари, до сада се у њиховим ријечима није могло видјети неке сталности. Зато смо вам и јавили, да се њиховим ријечима не може вјеровати, те да треба подузети мјере предострожности.

Из горњег нужно слиједи да неће бити потребе да ми овдје даље останемо, ако до сутра не буде задовољавајућег одговора. Обзиром на то извјештавамо да ћемо се повратити у Сарајево ради испитивања пограничних питања у смислу високог наређења.⁴⁷⁾

8/20 јула 1875.

Херцеговачки мутесариф Мустафа-паша, бриг. генерал Хасан Едип-паша, бриг. генерал Селим-паша и Костан еф. упућују из Невесиња заједничку депешу, у којој веле ово:

»Стање устаника је као и прије. Они су под оружјем и остају устрајни у својој непокорности. Они мисле да с ријечима добију на времену и да узбуне сваку страну.

Као што је опширно изложено у двије депеше, које смо посебно упутили, крајњи је рок дат до сутра ујутро, те ако устаници не оставе оружје, биће потребно хитно приступити казним операцијама.«

Испод ове депеше, по њеном примитку од стране вилајета, написано је ово: »Одговорено је да се прецизно извјести о ствари«. Поред овога стављен је датум: 9 јула 1291 године.⁴⁸⁾

9/21 јула 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе:

»Одговор на телеграфску високу заповијест од 8 јула 1291 г.

Невесиње, Столац и Требиње и становништво у околици Мостара писали су неколико пута да се муслиманском становништву даде оружје и муниција ради заштите живота и иметка. Али пошто би овакве ствари проузроковале непријатељство између два народа, те пошто би то дало повода странцима да се туже, наређено је да се муслиманско становништво не мијеша у ове послове, а да је дужност власти да их заштити. Свима је писано да се та заштита обезбиједи, а да се оружје и муниција не дају.

Према томе нема никаква основа вијест, која је допрла до вас.⁴⁹⁾

10/22 јула 1875.

Вилајет упућује претсједништву владе шифровану депешу овог садржаја:

У двије депеше, које су данас стигле од Хасан-паше и Костан еф., износи се ово:

Устаници појачавају своје позиције изговором: Држава неће на нас ударити. С тим ријечима они заводе и уздижу становништво на буну. Они неће примити савјета с благим ријечима. Због тога, веле, да њихово даље ишчекивање у Невесињу неће ништа користити. Напротив то ће још више погоршати постојеће стање, јер ће устаници добити на времену и на тај начин успјети да на околици прошире своја настојања у погледу дизања становништва на устанак. Зато је потребно извјестити мутесарифа и команданта да подузму потребне мјере.

⁴⁷⁾ Вил. ар. бр. 85/75.

⁴⁸⁾ Вил. ар. бр. 84/75.

⁴⁹⁾ Вил. ар. бр. 9/75, стигис 12.

Хасан-паша и Костан еф. кренули су из Невесиња у намјери да се врате у центар вилајета.

Ако се устаницима буде пружала помоћ с друге стране, постојеће снаге неће бити довољне. Због тога поред два батаљона, који су неки дан упућени, потребно је хитно припремити још три.

И депеше, које су стигле од мутесарифа и команданта, потврђују извјештај наведене двојице.

У смислу телеграфског високог наређења од 7 јула 1291 г. одмах је упућена редовна војска, која се је ту налазила, те је писано мутесарифу и команданту да се њихове групе распрше и да се вође устанка похватају. Али ако се наведеним устаницима буде пружала помоћ из Црне Горе или од стране становништва нахија Зупци, Бањани и Пива или из Далмације, онда се пожар устанка неће моћи угасити с четири пет батаљона. Зато се моли да се већ сада нареди, одакле треба да се упути потребна војска.⁵⁰⁾

13/25 јула 1875.

Депеша вилајета упућена претсједништву владе:

»Хасан-паша и Костан еф. повратили су се из Невесиња. Устаници не примају савјета. Зато им треба показати снагу, која ће их силом умирити. Пошто се је пожар устанка проширио и на околицу Љубушког и Габеле, то они изјављују да се с постојећим снагама несрећа неће моћи откласити.

Са стране замјеника мутесарифа и команданта јављено је да устаници с подручја Габеле добивају муницију из Метковића и сусједних мјеста Далмације, да су тамо дошле двије чете аустријске војске, те се пронијела вијест да су путеви затворени и да се тамо осјећа оскудица у храни. Обзиром на то отпочето је са слањем хране одовуда.

Иако је у смислу наређења претсједништва владе писано херцеговачкој команди да се приступи њиховом кажњавању, постојеће снаге нису довољне да се отпочне с борбом са двије стране. Нарочито обзиром да је Габела у сусједству аустријске земље, јављено је да се они задрже још неколико дана савјетима, а да се сузбије устанак на невесињској страни.*

Јучер је против устаника упућена војска из Стоца и Невесиња. Чим се добије вијест о борби, одмах ће се извијестити.

По приједлогу споменутог [замјеника] и наведене двојице [Хасан-паше и Костан еф.] послате су двије чете редовне војске и 50 заптија у село Тасовић на подручју Габеле под заповједништвом пуковника. Уз то је тамо упућен мостарски бискуп и неколико угледних католика и муслимана ради савјетовања да би устаници одустали од свог пута. Чим се отуда добију обавјештења, одмах ће се извијестити.

Четири чете редовне војске из Бањалуке упућене су у Мостар, али још нису стигле у Мостар. Упутити војску с друге стране није могуће. Ако проблем, према изјавама наведеног паше и господина, буде из дана у дан добивао све већу важност, онда ће бити потребно да се одакле било позове и упути потребан број војске, као што је то изложено у депеши од 10 јула 1291 године. Моли се да се за то већ сада изда наређење.⁵¹⁾

⁵⁰⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 13.

⁵¹⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 14.

14/26 јула 1875.

Вилајет шаље депешу претсједништву владе, у којој наводи, да је јуче-рашњом депешом од 13 јула 1291 г. извијестио, да су дошли у Сарајево бригадни генерал Хасан Едиб-паша и Костан еф. У прилогу пак ове депеше доставља њихов извјештај. Али нажалост преписа тога извјештаја нема.⁵²⁾

14/26 јула 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе:

»У смислу добивене заповјести претсједништва владе у погледу одаши-љања војске ради умирења устаника, дата су гдје треба потребна упутства.

Храбрим покретима и одважним навалама против устаника, који су се кретали око Невесиња и Дабра, које је показала редовна царска војска, која је 12 текућег мјесеца у суботу упућена из Невесиња под командом Селим-паше, затим из Стоца под командом потпуковника Вели-бега и од Билећа под командом мајора Селим еф., наведени устаници нису могли одољети, те су били уништени и распршени. У тој борби на страни устаника било је око 60 жртава, а с ову страну седам погинулих и исто толико рањених. То је јављено ноћас у депеши херцеговачког мутесарифа и команданта.

Поновно је писано мутесарифу и команданту и кајмекамима, којима је то било потребно, слиједеће:

Већ дуже времена наведени не слушају савјета. На тај су начин најпо-слије заслужили срцбу његовог величанства цара. Узрок томе је њихова буна. Иако су они турски поданици, подлегли су ријечима неких бунтовника. Оставили су своје породице и стоку на испашама, а усјеве на њивама. Свима треба да се огласи да не насиједају завођењима, него да оставе оружје и дођу у своја села. Они који оставе оружје и дођу у своја села, те буду мирно сједили и бавили се својим послом, биће на сваки начин заштићени од штетности устанка. Они, који и даље буду у непокорности, неће се пустити него ће се против њих образовати одговарајуће јединице, те ће се прогонити.

Што се тиче устаника на страни Габеле, они се из дана у дан повећавају и прелазе све границе. Њихов покрет добива све већу важност. Зато би неопходно било потребно да се и тамо пошаље војска, те да се и против њих по-дузму мјере. Међутим, војска на страни Невесиња заузета је борбом и прога-њањем устаника, а војне снаге у Мостару нису довољне. Ради тога војска ће се упутити према Габели, када из Бањалуке стигну четири чете, чији се долазак у Мостар очекује данас сутра. Ако се с божјом помоћи получи побједа и на тој страни, успоставиће се ред у свим крајевима.

Вијести, које буду касније добивене, биће постепено поднијете.«⁵³⁾

14/26 јула 1875.

Депеша бос. вилајета претсједништву владе и врховној војној команди:

»О војним операцијама и о побједи, што се је догодило прекјучер у су-боту, дат је извјештај у другој мојој депеши. У депеши, коју сам сада добио од мутесарифа и команданта, јавља се да је јучер у недељу изјутра око пет сати једна група од 150 устаника навалила на војску, која се је налазила у селу Оцак. Након два сата употребе оружја устаници су одбијени. На бојном

⁵²⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 17.

⁵³⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 15.

пољу са неколико устаничких вођа остао је мртав кнез Шурко из Грабца, који је био пребјегао у Црну Гору и који се био повратио. С наше стране рањена су два војника.»

У депеши се даље наводи да ће на лојалну рају повољно утицати, а на устанике неповољно, ако се и даље буде постизавала побједа. Затим се надовдаје да ће се устаници и даље прогонити. Али паралелно с тим даваће се савјети да се положи оружје.⁵⁴⁾

15/27 јула 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе:

»О догађајима и дјеловању, које је проузроковао задњи подхват, што је наређено телеграфском високом наредбом од 14 јула 1291 г. извјештено је у мојој јучерашњој депеши, те није потребно понављати.

У депеши, коју сам сада добио од херцеговачког мутесарифа, јавља се да је доста устаника од стране Требиња и Стоца напало на нека села, а спремају се да нападну и друга. Због тога су из Мостара упућене четири чете у Столац.

Као што је већ прије извјештено, важност габелског подручја повећава се из дана у дан.

Пошто се несрећа на страни Невесиња још није потпуно отклонила, те се војска мора да бори с невестињским устаницима, то се наведена војска не може повратити на своја мјеста. У Мостару су остале двије чете војске. Она чува касарну и муницију. Обзиром на то нема војске која би се упутила на споменута мјеста.

Да се пожар устанка не би још више распламсао, потребно га је што прије угушити, а то овиси о довољним војним снагама. То би требало што прије и на вријеме осигурати.»⁵⁵⁾

16/28 јула 1875.

Депеша бос. вилајета упућена у Мостар, с тим да се преко пуковника Сулејман-бега хитно упути алајбегу у Тасовићу.

»Размотрени су дописи замјеника херцеговачког мутесарифа и замјеника команданта од 15 јула 1291 године и депеше, које сам примио 15 јула исте године. Из тога се је сазнало ово:

Да је добивена писмена гаранција господина бискупа да од стране габелског становништва, које је изразило своју покорност, неће бити никакве штете царској војсци.

Да су католици и православни из села Пребиловици, Клепци и Лубјеница положили оружје и да се баве својим пословима.

Да је за њихову заштиту остављено нешто војника.

Да је овима као и оним устаницима, који још нису положили оружја и који се нису покорили, а који се налазе у селу Драчеву, послат Хамза-бег ради савјетовања.

Да је на тај начин омогућено упућивање хране из Метковића за Мостар и друга мјеста.

Да Хамза-бег тражи следовања за своју пратњу.

⁵⁴⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 16.

⁵⁵⁾ Вил. ар. бр. 9/75, спис 18.

Мјере, које су на овај начин извршене, потпуно су на мјесту.

Селим-паши и пуковнику Сулејман-бегу у Мостару је писано да мајор Салих еф., који се је налазио у Мостару, а који је јучер отишао у Столац, узме свој батаљон и дође у Тасовчиће, када кајмекам Вели-бег стигне у Столац. Када тамо дође Салих еф. са својим батаљоном, надати се је да ће савјети имати повољног утицаја на оне, који се налазе у устанку, те уколико буде оних које треба казнити, они ће се моћи лако строго казнити.

Чим Салих еф. дође, треба узети у заштиту оне који су се покорили. С друге стране, ако се не могне утицати савјетом на оне који се налазе у устанку, треба да се писмено споразумијете са столачким кајмекамом Вели-бегом и да према потреби један другом помогнете, те да у реду извршите војне операције. Осим тога треба да у споразуму с претсједником општине Омер еф. што прије поправите мост на Крупи.

Пошто тамо дође Салих еф. са својим батаљоном, мјесто да Хамза-бег ту стоји с толико становника у вријеме рада, оставите код наведеног команданта пет, десет до двадесет момака, а остале пустите.

Као што ја цијеним труд и настојања, које су у поправљању стања показали како споменути Хамза-бег тако и Љубушак Мехмед-бег, те господин бискуп и остали беги и аге и угледни католички и православни прваци из Љубушког и Мостара, тако ће они и код цара бити награђени. Свима изручите моје особите поздраве.

Сваког дана, што будете учинили, јавите овамо.⁵⁶⁾

20 јула (1-VIII) 1875.

Вилајет шаље претсједништву владе депешу овог садржаја:

»Депешом од 16 јула 1291 године јављено је да је становништво Габеле под утицајем савјета неких угледних грађана у току ово дан два положило оружје, а да ни пушка није пукла, да је метковићки пут отворен, те да се на исти начин дају потребни савјети и устаницима у селу Драчеву, које се налази близу моста преко Крупе.

Устаници у споменутом селу Драчеву неће да приме савјета, који су им до сада давани. Томе је узрок, што они насиједају наговарањима свога бискупа, који се налази у Дубровнику, као и Далматинаца, шта више и претсједника општине Климе Габрића и сличних истакнутијих људи. Неки аустријански чиновници из потаје незванично а из националних побуда праве се невјешти. Тиме дају повода устаницима да слободно одлазе и узимају муницију из Метковића. За то се је сазнало из изјаве Љубушака Мехмед-бега, који је споменут у наведеној депеши, а који се данас овамо повратио.

Обзиром да су они тако устрајни у устанку, то је постало потпуно јасно да против њих треба одмах упутити војне снаге, како се њихово дизање на устанак не би поново проширило на остале крајеве. Али пошто је ово село удаљено пола сата од аустријске границе и с ону страну ријеке Крупе, ако би се на њих упутила војска, они би испуцали неколико пушака и прешли на аустријско подручје. Ако би им се приликом прелаза по међународном правилу одузело оружје, те ако се овамо без тражења не би пуштали, ствар би била у реду. Али ако се с ону страну не би спречавало, те би они поново прелазили на ову страну под оружјем, онда би ствар била отежана.

⁵⁶⁾ Вил. ар. бр. 322/75.

Код оваквог стања ствари требало би да министарство вањских послова пише посланству наведене државе, па да се знаде какав ће поступак бити с ону страну, да би се знало како ће се војска у том правцу упућивати. Очекујем рјешење претсједништва владе по овом питању.«⁵⁷⁾

21 јула (2-VIII) 1875.

Вилајет извјештава претсједништво владе:

»У депеши приспјелој од алајбега, који се налази на страни Габеле, јавља се ово:

Један одред устаника у селу Драчеву прешао је на ову страну ријеке Крупе и почео гонити стоку становништва села Вишић, која се је налазила у пољу. Када је то примјетила стражарница, покушала је да то спријечи, на што су је они жестоко напали. Када се је сазнало за то, упућена је редовна војска, те су након борбе од један и по сат били поражени. Половина од њих побјегла је у брда изнад села Драчева, а друга половина према Метковићима. Приликом бјежања палили су куће и сјенике становништва. У овом сукобу с наше је стране рањен један, а од устаника погинула су четворица.

Као што је изложено у мојој депеши од 20 јула 1291 године, та њихова устрајност и инад у устанку показују, да је потребно да се упути војна снага и да се подуму ефикасне мјере против ширења њиховог устанка, како се не би дала могућност да се поново прошири на околицу.«⁵⁸⁾

22 јула (3-VIII) 1875.⁵⁹⁾

Вилајет подноси опширан извјештај претсједништву владе о стању у Херцеговини. Преносимо га у цијелости.

»Стварно је било потребно да се упути војна снага против устаника, који су се били окупили у селу Драчеву на страни Габеле и који свакако хоће да поново прошире устанак на околицу. Али обзиром да се то село налази пола сата далеко од аустријске границе, то је у депеши од 20 јула 1291 г. изложено, како би требало да се поступи. У депеши од 21 јула изнесено је, како су наведени устаници прешли мост на Крупи и какве су нежељене покрете направили. Из разлога наведених у споменутим депешама наведени устаници нису могли бити гоњени с те стране. Када су одатле побјегли, неки су од њих отишли и заузели положаје код Клека.

Пошто се је на требињској страни почело дизати на устанак и становништво нахије Попово, упућен је из Стоца у Љубиње један извиднички батаљон под командом мајора Бесим еф. Приликом умиривања и давања сигурности ухваћен је вођа буне Милбшевић Васиљ, те је на тај начин пожар устанка почео да се гаси.

⁵⁷⁾ Вил. ар. бр. 264/75.

⁵⁸⁾ Вил. ар. бр. 86/75.

⁵⁹⁾ На концепту ове депеше није стављен датум. Али ја сам га ипак датирао узевши у обзир садржај. Ту се наиме напомиње да је ствар изложена у депешама од 20 и 21 јула (по ст. к.). С друге стране према свој депеши не зна се још, какав ће став заузети Аустрија према онима из села Драчева, који буду прешли на њено подручје. Одговор на то питање даје се у депеши босанског вилајета од 25 јула (16-VIII) 1875 г., коју је вилајет упутио својим подређеним органима у Херцеговини да се знају равнати. Према томе, ова депеша пада у вријеме између 22 и 24 јула.

У депеши, коју сам сада добио од Селим-паше из Невесиња, извјештава се ово:

Командир пандура Мурат-ага и граничарски кол-ага Мустафа-ага јављају да је у невесињска села дошло Црногораца и осталих устаника 500—600 људи под командом црногорских војвода, а у села гатачког среза да је дошао са око 150 устаника Поп Богдан из Гацка, који је прије десет година пребјегао у Црну Гору, да би дигли становништво на устанак. Ова уздицања на устанак с дозволом Црне Горе наново ће уздигнути оне устанике, који су се били покорили. Пошто због тога постојећа снага неће бити довољна да се томе супротстави, то постоји велика потреба за још два батаљона војске. То се истиче као врло важно.

У Загребу, Задру, Сплиту, укратко на свакој страни Далмације јавно се праве спискови и купи се новац за набавку хране, оружја и муниције за устанике, а њихове власти затварају очи пред тим. То је потпуно сигурно.

Код оваквог стања, постојање устаника на страни Клека те осјетљивост и важност тога положаја, затим устанак Срба на страни Попова, те раштрканост постојећих снага, које су послане ради прогањања устаника, много ме забрињава. Уз то долазак Црногораца на тај начин, те одмах по њиховом доласку паљење муслиманских кућа и плијењење њихове стоке у селу Лукавац, затим у селу Биоград мијења боју устанка и још више повећава његову важност. Какав ће он облик добити у будућности, није познато.

При оваквом стању положај и прилике не дозвољавају да се војна снага покреће с наведених положаја и да се прикупља. У случају да се устаници, уз овакву отворену помоћ Црне Горе ма којем одреду буду поновно окупљали и нападали, дивизија нема расположиве снаге за помоћ.

Иако у оваквим приликама никако не дозвољавамо сувишних трошкова, ипак ликвидирање што прије оваквог жалосног стања чија је посљедица опасна, значиће добру услугу државној каси. А то се може постићи с довољним снагама. Када се пак с божјом помоћи успостави на свакој страни ред и сигурност, онда ће се моћи смањити број заптија и редовне војске. Према правилу код босанске војске моћи ће се једна петина војника пустити кућама, те ће се путем уштеда надокнадити оно што је изгубљено.

Сматрајући то врло важним присиљен сам да предложим да се постојећи батаљони попуне с војницима, који су узети, а којима је служба одгођена, затим да се већ сада изда наређење да се у случају потребе узму под оружје три до четири батаљона резерве, а да се и с друге стране овамо хитно упуте два три батаљона.⁶⁰⁾

24 јула (5-VIII) 1875.

Босански валија Дервиш-паша упућује херц. мутесарифу допис ове садржине:

»Према садржају примљених депеша, а обзиром на нападачке покрете које показују устаници, дошло је вријеме да се Корјенићима даде муниција. Зато нека им се према броју пушака даде за сваку пушку по 10 туцета муниције. Онима који немају пушака треба хитно из тврђавских залиха дати потребан број пушака заједно с муницијом.

⁶⁰⁾ Вил. ар. бр. 301/75.

Пошто би стављање породица наведеног становништва у тврђаву Клобук довело до оскудице у храни, то оно не би било подесно. Зато нека засада останиу гдје су. Обзиром да треба да у тврђави има за војску хране за два мјесеца, а уз то је потребно да се повећа и број столачке војске, то нека се јави мајору Салих еф. да остави четири чете под руководством алајбега, а да осталу војску с муницијом и топовима узме и да ноћас пред зору крене са свог мјеста и да дође у Столац.

Пошто је потребно да дође у Столац и Бесим еф., који се налази у Љубињу, то оног дана када он буде кренуо из Љубиња, нека Вели-бег изађе до косе и нека дочека Бесим еф. на пола пута и допрати у Столац.

Нека Вели-бег лијепо извиди и испита мјеста гдје се устаници скупљају, број њихових снага и путеве, којим би се ишло, те нека крене и по правилима рата нека настоји распршити њихове групе. То да му саопштите«. ⁶¹⁾

25 јула (6-VIII), 1875.

Вилајет доставља херц. мутесарифлуку, затим Селим-паши у Невесињу и алајбегу на страни Габеле допис овог садржаја:

»Као одговор на извјештај о томе како устаници, који су пребјегли у Метковиће, прелазе на ову страну и праве штету, у високој депеши, која је стигла данас, стоји ово: Од стране аустријског посланства изјављено је Високој Порти да ће се онима који пређу аустријску границу одузети оружје и да ће бити повучени и настањени у унутрашњости. Ферманом је наређено да се пише турском посланству у Бечу да се овакви не пуштају, док се с ове стране не буде затражило.

Скреће се пажња на то да треба знати да се устаници, који се буду прогонили, неће пуштати на ову страну од стране аустријских чиновника у случају да пређу аустријску границу. Ово треба да знају команданти војске, која буде упућена против наведених устаника, да би се према томе знали равнати«. ⁶²⁾

Исти дан вилајет је упутио аустријском конзулату овај допис:

»У херцеговачком санџаку становници габелског и других срезова, слиједећи нека наговарања и буњења, подигли су се на устанак против високе (турске) власти, а нису уважили савјете, повластице и царску милост, што им је до сада пружано. Пошто ће се против оних који буду и даље устрајали у устанку приступити њиховом умирењу војном снагом, то је питано Претсједништво владе како ће се поступити према онима који буду пребјегли на подручје Ваше високе државе, у Метковиће и друга мјеста. Од стране посланства Ваше високе државе изјављено је Високој Порти да ће се одузети оружје онима који буду прешли границу те државе, и да ће бити повучени и настањени у унутрашњост.

Писано је такођер посланству у Бечу да се овакви не пуштају, док се одовуда не затраже. То је саопштено у депеши високог претсједништва владе, која је данас дошла.

О тој ствари, а у смислу горњег, обавијештени су од моје стране херцеговачки мутесарифлук и војна команда. Желимо да и ваша екселенција изволи о томе извијестити надлежне.

Користим прилику да Вам потврдим своје особито поштовање«. ⁶³⁾

⁶¹⁾ Вил. ар. бр. 225/75.

⁶²⁾ Вил. ар. бр. 224/75, спис 1.

⁶³⁾ Вил. ар. бр. 224/75, спис 2.

26 јула (7-VIII) 1875.

Босански валија Дервиш-паша шаље претсједништву владе депешу, у којој истиче да би било потребно да он сваки дан у одређено вријеме има од стране министарства пошта обезбијеђен један сат за разговор с Портом, како би могао извјештавати о ситуацији на терену и одмах примати потребну директиву.⁶⁴⁾

1/13 августа 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе:

»Као што је изложено у јучерашњој депеши, није се могла добити вијест о ослобођењу војника опкољених у кули Трусина. У депеши добивеној од Селим-паше, који је јучер кренуо из Невесиња да спаси наведену војску, јављено је ово: Када су с довољном снагом стигли у кланац Трусину, устаници су отворили жестоку ватру. Али нису могли одољети храбром одговору с ову страну него су се повукли, те су војници побјегли из куле и спасили се.

Враћајући се у Невесиње, он је установио да је око 500 устаника било од јучер затворило 22 заштија и неколико грађана у једну кулу код мјеста Циновић. Он им је прискочио у помоћ те их је након борбе спасио. Устаници су спалили споменуту кулу и муслиманске куће око ње као и усјеве њихове на њивама. Одатле па све док није дошао у село Оцак, бранио се је стално против устаника с обе стране и тако дошао у Невесиње.

Јучер ујутро један одред устаника навалио је на село Оцак, али је наишао на јаку ватру војне снаге, која је у довољном броју ту остављена, те се је поражен морао повући.

У овим операцијама и сукобима с наше стране није било губитака, а на страни устаника било је доста жртава.⁶⁵⁾

3/15 августа 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе и врховној војној команди, која гласи:

»Обзиром на важност, коју сваког часа показује познато питање, било је потребно повећати херцеговачке војне снаге. Због тога су узети под оружје: од босанских батаљона другог позива сарајевски, бирчански и тузлански батаљони, а од другог пука травнички батаљон другог позива. Данас је јављено њиховим официрима да буду на својим мјестима спремни за сваки случај. А за бирчански и тузлански батаљон од првог позива, који су прије узети под оружје и остављени у својим мјестима, писано је њиховим мајорима и коме је требало да крену према Мостару.⁶⁶⁾

3/15 августа 1875.

Депеша бос. вилајета претсједништву владе и врховној војној команди:

»Још се није могла добити вијест о искрцавању царске војске у Клек. У депешама, које су сада примљене од Селим-паше и херцеговачког мутесарифа, јавља се ово:

⁶⁴⁾ Вид. ар. бр. 87/75.

⁶⁵⁾ Вид. ар. бр. 310/75.

Прошлог четвртка око 400 устаника изненада је напало на мјесто Коритник у селу Иргуне (?) у Љубинској нахији. Пошто је становништво тога мјеста побјегло, то су устаници спалили пола овога села.

Око 500 Црногораца са заплијењеном стоком од 2000 комада и са пет својих рањеника отишло је према гатачким брдима.

У садањем стању Љубиње се налази у крајњој оскудици. Пошто у Мостару и Стоцу нема довољно војске, послан је нарочити ађутант и писано је официрима војске, која је на путу, да тамо што је могуће прије стигну.

Селим-паша је ишао да прегледа Заломски кланац и данас се је повратио у Невесиње. Долазећи у Невесиње видио је доста устаника на мјестима удаљеним од путева за један пушчани метак. Али пошто је с њим било довољно снага, то га они нису нападали. А будући да је тих група било више, то ни они нису на њих нападали.

У допису, који је данас дошао од мајора у Черковицама (?), јавља се, да су устаници убили поручника Мехмед еф. и 14 војника, који су с њим били у стражарници Пешице, и запалили стражарницу.

Извјештавам да осим ових нема других догађаја.⁶⁷⁾

4/16 августа 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе:

»Према депешама мутесарифа, које су данас добивене, нарочито се истиче, да су се показали извјесни знаци буне на подручјима Козаре и Градишке у бањалучком округу и на подручју Приједора на територији Бихаћа. Обзиром на то, као и на важност и осјетљивост положаја Новог Пазара, дато је одобрење да се позову под оружје први и други бихаћки и новопазарски батаљони резерве и 700 бањалучких мустахфиза (чувара тврђаве), с тим да се ту задржавају. У том је смислу јављено мутесарифлуцима и њиховим командантима.

На тај ће начин сва резерва на подручју Босне бити узета под оружје. Обзиром да садање стање добива из дана у дан све већу важност и обим, то се нужно очекује наређење претсједништва владе како има да се поступи.

Још се није могла добити никаква вијест о доласку војске, која се има искрцати у Клек. Исто тако није дошао ни ескадрон коњице, који је имао стићи у Нови Пазар.⁶⁸⁾

4/16 августа 1875.

Депеша замјеника босанског валије упућена зворничком, бањалучком, бихаћком, херцеговачком, новопазарском и травничком санџаку и кајмекамима сарајевског санџака:

»Као што је јављено у депеши, коју је његова екселенција валија упутио јучер, оставио је мене као свог замјеника, да би у смислу високе царске заповијести лично преузео команду над херцеговачком дивизијом. Он је данас кренуо из центра вилајета за Мостар.

⁶⁶⁾ Вил. ар. бр. 311/75.

⁶⁷⁾ Вил. ар. бр. 313/75.

⁶⁸⁾ Вил. ар. бр. 277/75.

⁶⁹⁾ Вил. ар. бр. 274/75.

Није потребно образлагати да постизавање побједа и изградња земље зависи о пружању милости и правде према свим слојевима народа. Обзиром на то моја је искрена жеља и тежња да се ни на какав начин не узнемиравају поданици, него да се без изузетка према свима поступа праведно и да сви уживају мир и сигурност.

У свим пословима и питањима, која буду настала, ја ћу удешавати свој поступак према овом спасоносном принципу. Сви они, који буду поступали супротно правди и другачије него што је то царска жеља, биће одговорни и кажњиви. У свако доба, а нарочито у овом времену потребно је да сви чиновници обратe нарочиту пажњу овој важној мисли.

Категорички тражим да се ради у оквиру изложених препорука и да се према сваком поступа благо и праведно. Пошто је и наређење валије да се непожељни случајеви не догађају, треба настојати да се чини онако како је горе истакнута. Нарочито треба пазити да се учврсти ред и сигурност.⁶⁰⁾

5/17 августа 1875.

Врховна војна команда шаље замјенику војног команданта за Босну депешу, у којој саопштава да је јучер у понедељак кренула из Цариграда лађа за Клек са два батаљона војске и 3000 сандука муниције и једном батеријом брдских топова. Упозорава се да треба упутити у наведену луку потребан број коморе ради преноса ствари.

Истог дана вилајет је о том извијестио херцеговачког мутесарифа.⁷⁰⁾

6/18 августа 1875.

Депеша вилајета претсједништву владе и врховној војној команди:

»У депеши, која је сада примљена од бихаћког мутесарифа, јавља се да је међу устаницима примијећено око 500 Србијанаца, да су срезови Костајница и Дубица опсједнути, те пошто резервна војска неће бити довољна, да је потребно послати довољан број војске са командантом.

У депеши пак зворничког мутесарифа каже се, да се на мјесту званом (нечитљиво), које је сат и по далеко од Бијељине, налази 10.000 Србијанаца и да се неки од њих крећу уздуж Дрине.

У депешама новопазарског мутесарифа се вели да Србија ових дана скупља доста војске у вароши Ужице и да је постепено прикупља, а да се примјећују нападачки покрети са стране Црне Горе.

У депеши бањалучког мутесарифа се истиче да се устанак из дана у дан шири, да се је побуњенички покрет проширио ове ноћи на крај око Липова (Липовца) у бањалучком срезу и на бањалучку жупу, те да је потребно упутити доста војске.

Трагови устанка, о чему је извијештено у мојој јучерашњој и прекјучерашњој депеши, показују се на свакој страни. То уљева страх код лојалног становништва. Ако се овај неред ускоро не спријечи, врло ће бити тешко поново успоставити ред.

Обзиром да резерва није довољна да се томе супростави, то као врло важно молим да се на који било начин упутити засада из најближих мјеста и најкраћим путем 20 батаљона војске с коњицом под командом неколико способ-

⁷⁰⁾ Вил. ар. бр. 320/75.

них војних заповједника. Молим да се обзиром на ток ствари и њеном повећавању сваког часа, ова несрећа не сматра маленом, него да се учини све, како би се то што прије отклонило». ⁷⁴⁾

⁷⁴⁾ Вил. цар. бр. 312/75.

У ово доба настала је промјена владе у Србији. Четвртог августа за претпједника владе дошао је Стевча Михајловић, а за министра иностраних дјела Јован Ристић. Задовољна овом промјеном Црна Гора је осмог августа »под фирмом привремене неутралности« — као што каже Г. Вуковић — одлучила да преузме на се управу над херцеговачким устанком. Књаз Никола послао је том приликом Војводу Петра Вукотића у Грахово са задатком, да одатле управља устанком у Херцеговини. Ово је важан моменат у даљем ширењу устанка у Херцеговини, јер је насљедом на Црну Гору добио велику подршку те је могао имати великих успјеха.